

*MASS RAPE. The War against Women in Bosnia – Herzegovina. Edited by Alexandra Stiglmayer, Translations by Marion Faber, Foreword by Roy Gutman. University of Nebraska Press, Lincoln and London, 1994, 232 str.*

Knjigu, koja je doživjela i svoje drugo izdanje (prvo, 1993. godine, bilo je na njemačkom jeziku), urednica i autorica A. Stiglmayer posvetila je »svim ženama koje su proživjele tragediju Bosne i Hercegovine, i posebno onima koje se našle snage progovoriti o osobnim patnjama koje su pretrpjele. Žalosno je što njihova spremnost da istupe nije bila ni od kakve koristi, zbog toga što ne izgleda baš vjerojatno da će one ikada doživjeti pravdu, jer je svijet izabrao da zatvori svoje oči pred onim što se dogodilo u Bosni i Hercegovini«. Priloge o masovnom silovanju napisali su autori koji su istaknuti stručnjaci svojih područja: pravnih i medicinskih znanosti, novinarstva i umjetnosti, te feminizma.

R. Gutman je prvi novinar koji je, izvjestivši o masovnim silovanjima u *Newsdayu* u kolovozu 1992., skrenuo pažnju svjetske javnosti na taj problem. Osvrćući se u *Predgovoru* ovog zbornika na osnivanje prvog međunarodnog suda za ratne zločine nakon Nürnberga u svibnju 1993. godine, a za zločine protiv čovječnosti počinjene u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, on naglašava da je malo razloga za očekivanje da će zločinci zaista ikada doći pred lice pravde. Jer, kaže on, mnogi su suglasni da je njegovo osnivanje »još jedan primjer više u neodlučnosti i neodgovornosti svjetske zajednice prema srpskim osvajanjima u Bosni«. Ipak, ako ništa drugo, sud će ostaviti izvještaj za povijest o tome što se u ratu dogodilo, imenujući glavne zločince i stavljajući njihova imena na liste traženja u desetljećima koja će doći. (IX) Podaci skupljeni putem medija, uprave OUN te njenih komisija stručnjaka, kaže Gutman, ostavljaju malo sumnji u to da srpske akcije u Bosni tvore genocid, pri čemu je sistematsko silovanje bosanskih žena muslimanskog i hrvatskog porijekla jedan od središnjih elemenata genocidne politike. U tom smislu, »model« ponašanja srpskih snaga uspostavljen u proljeće 1992. godine – izgon Muslimana i Hrvata s pradedovske zemlje – nije usputni rezultat osvajačke kampanje, nego naprotiv, njen cilj. (X) Uznemiravanje i ponižavanje žena u osvajačkim pohodima igralo je središnju ulogu, a silovanje žena u dobi za rađanje – bez obzira udanih ili ne – imalo je za cilj zaustavljanje produženja života cijele jedne etničke zajednice. Jer, misli Gutman, u konzervativnom društvu kakvo je ono u Bosni, osobito u neurbanim područjima, silovanje je trauma koja ostavlja dalekosežne kulturne i društvene posljedice – ono donosi izolaciju iz sredine, onemogućava daljnji obiteljski život. Na širem planu, etničkom, to može rezultirati djelomičnim ili cjelokupnim uništenjem zajednice.

Silovanja su činile, osim srpske, i druge strane u Bosni – hrvatska i muslimanska, kaže Gutman pozivajući se na izvještaje međunarodnih humanitarnih radnika i analitičara ljudskih prava, ali se ona od srpskih razlikuju kako po opsegu, tako i po tome što nema jasnijih dokaza da su činjena kao dio svjesne političke strategije (XII–XII). Također, spolno nasilje nije činjeno samo na ženama, pokazuju to svjedočenja do kojih je došao sam R. Gutman i o tome pisao za svjetske medije. Još jedno od strašnih obilježja ovog rata nije samo broj žrtava, osobito u Bosni (gdje se procjenjivao na desetak posto stanovništva u razdoblju manjem od godine dana), nego i broj počinitelja zločina. Sve dok nema službenih podataka suda u Haagu i uprave OUN, ostaju svjedočenja očevidaca ili priče trećih osoba, ali i uz sve rezerve spram takvih podataka, ipak je očevidna strahota masovnosti sudionika zločina. Ta masovnost po Gutmanu daje snagu i upornost politički odgovornim liderima da se osjećaju potpuno sigurni »iza brojeva«. Njihova sigurnost je potkrijepljena i stavom vlada zapadnih zemalja koje su kao potpisnice konvencija o sprečavanju genocida – bile obvezne i da ga zaustave, međutim su, ističe Gutman, čak i nakon što su donijele odluku o osnivanju suda u Haagu, odbile karakterizirati događaje koji su do te odluke doveli (XII).

Redateljica Helke Sander u jednoj literarnoj formi *Uvoda* knjizi (zamišljeno pismo Lizistrati) priopćava svoje misli o mogućnostima uloge žene u sprečavanju ili zaustavljanju rata. Ona konstatira sve veću raširenost nasilja i mržnje spram žene i u ratu i u miru, ali i neodgovarajući odgovor javnosti na te probleme suvremenosti. Vijesti o takvim događajima, kaže ona, nikada se ne pojavljuju na prvim stranicama novina, nego se o njima piše u tzv. crnim kronikama. Silovanja je bilo u svim ratovima u posljednjih četvrt stoljeća (Bangladeš, Iran, Uganda, Afganistan, Armenija, Azerbejdžan, Vijetnam), ali sve nam je to izgledalo »daleko«, izvan Europe, pa se na to drugačije gledalo. H. Sander smatra da su žene na prostorima bivše Jugoslavije početkom sukoba bile jednodušno protiv rata, ali da su s vremenom potpale pod propagandni utjecaj medijskih sredstava svojih nacionalističkih lidera, kojima i one same danas kliču s odobravanjem (XVIII). Zauzima se za jasan stav međunarodne zajednice prema zločinu silovanja i njegovu odgovarajuću pravnu kvalifikaciju.

Prilog A. Stiglmejer: *Rat u bivšoj Jugoslaviji* (1.–34.) započinje tvrdnjom da je za objašnjenje svih antagonizama koji su kulminirali u posljednjim ratnim zbivanjima važno imati iscrpan uvid u povijesna događanja kod južnoslavenskih naroda koji su tvorili bivšu državnu zajednicu – i to uvid koji počinje njihovim doseljavanjem na taj prostor. U kratkom pregledu ona je uglavnom uspješno markirala temeljne značajke etničkog i nacionalnog razvoja svih naroda tog prostora do najsuvremenijeg razdoblja. Okolnost da je većina njihove povijesti – prošlost pod tuđom dominacijom, politički i kulturno, smatra A. Stiglmejer, odredila je i pravac nacionalnog buđenja u 18. stoljeću i na tom prostoru. Iza koncepcije o nacionalnom jedinstvu koju su zagovarale različite varijante jugoslavizma stajala je, po autorici, više želja za političkim samoodređenjem, a manje svijest o srodnosti etničkog i jezičnog porijekla (5.). Kada je zajednička država stvorena (1918.), pokazalo se da ona od početka pa do kraja postojanja ima mnogo više zadatak baviti se povezivanjem različitih sastavnih činitelja nego što su tvorcima nejasno profilirane ideje i mislili. Jasnije iskazivanje nacionalnog identiteta i potreba u jugoslavenskoj državnoj zajednici nakon drugog svjetskog rata javlja se tek nakon političkog pada Aleksandra Rankovića. Ono je bilo prisutno u svim republikama, jer je u samo formalno konstituiranoj federaciji Ranković uspio Srbiju ustoličiti kao »velikog brata«.

Razmatrajući osvajačku politiku srpskog vodstva koja se uobličavala tokom političkog uspona Slobodana Miloševića, te osobito strategiju »etničkog čišćenja«, Stiglmejer podvlači da je ona bila utemeljena na sljedećim političkim kalkulacijama: anticipirajući mogućnost da svjetska zajednica neće priznati ta osvajanja, predviđali su održavanje referenduma na kojemu bi svi glasači – nakon što je »nestalo« nesrpskog stanovništva na tom području – podržali stvaranje »Srpske republike« (18.). Proširenje rata rezultat je nezaustavljenog čina agresije koji je u međuvremenu prerastao u kampanju uništenja, pri čemu autorica drži odgovornom međunarodnu zajednicu. Njeno kolebanje i nejasan pristup bili su vidljivi u tretmanu »sukobljenih strana« te osobito u površnom odnosu spram ratnih zločina – za koje se, ili preko tijela OUN, ili njenih pojedinačnih članica, isticalo da su jednako zastupljeni kod sve tri strane (25.). Tretman masovnih silovanja je, po A. Stiglmejer, pravi primjer takvog odnosa: iako su prve izbjeglice pristigle iz Bosne i Hercegovine u lipnju 1992. u Hrvatsku govorile o njima, iako je R. Gutman objavio cjelovit izvještaj o silovanju muslimanskih žena od strane srpskih vojnika u *Newsdayu* u kolovozu, predstavnici OUN su govorili o »izoliranim slučajevima«. Istodobno, u osobnim kontaktima s njima – o čemu svjedoči i sama autorica – moglo se uočiti da oni, iako javno o tome ne govore, ipak posjeduju drugačije podatke. Tako je, naprimjer, jedna službenica te organizacije u Bosni rekla novinarki u kolovozu te iste godine da je među 4000 muslimanskih izbjeglica koje su jednog vikenda pristigle u Travnik s njegovog šireg područja bilo 49 silovanih žena. »Četrdeset i devet njih koje su o tome govorile – kako velik mora biti stvarni broj žrtava među 4000 deportiranih Muslimana?« – pita se autorica (25.). Intenzivno javljanje medija širom svijeta tih je mjeseci uzburkalo svjetsku javnost i pod tim pritiskom sredinom prosinca 1992. godine u tijelima OUN pojavili su izvještaji koji su potvrdili dotadašnje vijesti.

U članku *Otvorene rane: etnopsihoanalitičko razmišljanje o ratovima u bivšoj Jugoslaviji* (35.–53.) Paul Parin naglašava potrebu opreznosti u objašnjavanju suprotstavljenosti i mržnje među zaraćenim stranama, osobito između Hrvata i Srba. Kao prvo, bez uvažavanja povijesnog i društvenog konteksta psihoanalitika ne može tumačiti emocionalne napetosti i djelovanja koja su njima upravljana. Zatim, posebnu opasnost nosi i rabljenje definicija o etnološki razumljenom jedinstvenom karakteru naroda utemeljenom na zapisanim povijesnim iskustvima i tradicionalnim mentalitetima – jer povijest daje mnoge opovrgavajuće primjere. Smatra da etnopsihološki istraživanje grupa i pojedinaca na spomenutim prostorima ipak treba pričekati stabilnije političke uvjete i određeni vremenski odmak (36.). U međuvremenu mogu se o ovoj problematici stavljati tek neke hipoteze. Središnjom on imenuje tzv. neprevladanu prošlost, jer mu se čini da su animoziteti Srba i Hrvata vezani baš uz taj problem. Činjenicu da se u prošlom režimu nikada javno nije govorilo o masovnim ubojstvima Srba od strane ustaša, o masovnim ubojstvima ustaških pristaša od strane srpskih četnika u toku drugog svjetskog rata, te o masovnim ubojstvima ratnih zarobljenika iz ustaške države od strane pobjedničke partizanske armije netom po okončanju rata – Parin smatra izuzetno važnom odnosno negativnom u psihološkom smislu. (37.) Politička odluka o »neotvaranju starih rana« stvarala je dojam da je to »zaboravljeno«, što se potkrepljivalo parolom o »bratstvu i jedinstvu« naroda. Štunji o masovnim ubojstvima pridonosili su, smatra Parin, svojim radom odnosno samocenzurom i historičari, novinari i književnici – potpuno nenaliki svojim njemačkim kolegama, koji su, doduše pod pritiskom pobjedničkih snaga, međunarodnih židovskih organizacija i udruženja žrtava, progovorili o nacističkim zločinima. Tu »neriješenu« odnosno »neprevladanu« prošlost upotrijebio je S. Milošević za legitimiziranje osvajačkog rata; njegov politički uspon bio je praćen propagandom u kojoj su najvažniju ulogu imali »zločini« – najprije kosovskih Albanaca, kasnije »hrvatskih ustaša« i sl. Nova politička vlast uspostavljena nakon prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, misli Parin, išla je na ruku Miloševićevoj propagandi nekim svojim potezima: promjenom ustava, pretvaranjem Srba u nacionalnu manjinu, obnavljanjem mita o »velikoj« hrvatskoj katoličkoj prošlosti i upotrebom simbola koje je upotrebljavala i ustaška država – a bez jasnog ograđivanja od njenih zločina (39.). Ključnu ulogu u širenju rata između Srba i Hrvata imala je po ovom autoru televizija, koja je rabila crno-bijelu nacionalističku propagandu, iskorištavajući pri tome stvarna neugodna iskustva prošlosti.

Kao drugu hipotezu Parin ističe ulogu srama i osvete; mnogi historičari, kaže on, naglašavaju da kod nacija koje su snažno uzdrmane u svom samopoštovanju političkim ili vojnim porazima – već sljedeća generacija traži prigodu za osvetu. Po njemu je u tom smislu znakovito iskustvo Hrvata za srpskog vladanja 1918.–1941., a traženje »satisfakcije« može se javiti i kod »pobjedničkog« naroda ukoliko to služi vladajućoj garnituri za rješavanje unutarnjih teškoća (slučaj Srbije). (42.)

Dosta raširenu tezu da su uzroci brutalnostima suvremenog rata na prostoru bivše Jugoslavije u traženju i potvrdi identiteta Parin smatra diskutabilnom. Za njega je traganje za identitetom prije rezultat kolapsa Jugoslavije, koja je dugo držana na okupu umjetnom ideologijom i policijskom moći; rezultat je straha, nesigurnosti i konfuzije o tmurnoj budućnosti. (48.)

Ruth Seifert je autorica priloga *Rat i silovanje; jedna prethodna analiza* (54.–72.). Kada su H. Sander i Barbare Johr prije par godina snimile film o masovnom silovanju žena na području Berlina u proljeće 1945. godine od strane sovjetskih vojnika (110.000 se uzima kao pouzdana brojka), činilo se, kaže Seifert, da će to biti film o prošlosti – iako se o njoj tako kasno progovorilo. Sve do 1992. civilizacijski utjecaji u Europi izgledali su tako rašireni da su mnogi mislili kako su barbarizmi prošlog rata nezamislivi u sadašnjosti – ali događaji te godine govorili su suprotno: to da su usred Europe uspostavljeni srpski logori za silovanje žena i spolna mučenja ukazivalo je da je nasilje protiv žena doseglo novi stupanj. Prema dotada dostupnim podacima, nasilju je bilo izvrgnuto od 20–50.000 žena (55.).

O ulozi silovanja, navodi autorica, postoje različita mišljenja, mitovi i ideologije, čiji raspon ide od onog da su ona »prirodna« pojava do onih koji ih smatraju manje agresivnom manifestacijom spolnosti, a više spolnom manifestacijom nasilja. Ovom zadnjem pogoduju i istraživanja u civilnom kontekstu: ona potvrđuju da se nasilje u silovanju iskazuje više nego što je potrebno da se sam čin ostvari. U tom smislu žrtve se ne osjećaju samo kao spolne žrtve, nego su one izložene ekstremnom i ponižavajućem obliku nasilja protiv ličnosti i tijela, što je istodobno praćeno jakim strahom od smrti. Karakteristično je, naglašava R. Seifert (55.), da i sami počinitelji zločina također govore o sličnim osjećajima – neprijateljstvu, snazi, moći, dominaciji. Etnološke studije ukazuju da su »biologistička« tumačenja silovanja sporna: društva s manjim stupnjem silovanja su ona u kojima je ostvarena muška premoć (muslimanska) ili ona u kojima žena uživa počast (plemenska), dok visok stupanj silovanja imaju društva u kojima je muška dominacija postala nestabilna (iako u njima žene još uvijek imaju podređen status, a u vrijednosnom sistemu postoji jasno razlikovanje »muškog« i »ženskog«); po autorici to su sva zapadna društva. (56.) Za argumentaciju pristupa silovanju kao obliku spolnog izražavanja moći i agresije ona navodi još nekoliko teza: povijesni izvori govore da je silovanje dio nepisanih »ratnih pravila« (Nanking 1937., Berlin 1945.), zatim ističe forsiranje vojničkog poziva kao simbola muževnosti (u zapadnim kulturama taj je poziv prototip nasilnosti, što uključuje i onu prema ženi), te analizira nestanak starog mita o muškarcu kao zaštitniku u ratu (jer je silovanje simboličko ponižavanje muškog protivnika).

Ratna nam povijest, kaže autorica, pokazuje da mrtvi i ranjeni ljudi, posebice civili, tvore dio puta prema vojničkoj pobjedi. To da se civilna populacija sistematski uvlači u ratnu strategiju lako se može potvrditi brojkama: već u prvom svjetskom ratu bio je nerazmjerno veći broj civilnih nego vojničkih žrtava; bivši Sovjetski Savez imao je devet milijuna palih vojnika (oba spola) naspram 16 milijuna civilnih žrtava u drugom svjetskom ratu. I dalje, navodi Seifert, službeni podaci za korejski rat dali su razmjernost 1:5, za vijetnamski je on bio 1:13, a prema podacima UNICEF-a iz 1989. u svim ratovima poslije drugog svjetskog rata devedeset posto svih žrtava su bili civili. Neke analize su pak predviđjele da će taj razmjer u budućnosti narasti na zastrašujućih 1:100 (63.).

Da zlostavljanje žena može biti dio planirane vojne strategije, pokazuju događaji u Bosni i Hercegovini, ali i oni raniji – u Bangladešu je 1971. godine silovano oko 200.000 žena, u Nankingu oko 20.000, a brojna su bila i silovanja nacističkih vojnika početkom drugog svjetskog rata u smolenskoj oblasti.

Po R. Seifert, silovanja žena rezultat su temeljne mržnje koja obilježava kulturnu podsvijest, a osobito se aktualizira u vrijeme kriza. Ona postoji i u svakodnevnom životu (prešućivano nasilje u obitelji) i danas se naročito pronosi kroz društveno prihvaćenu pornografiju, koja slavi fizičku nadmoć muškarca nad ženom. (66.) Blještavilo kulturne proizvodnje zapadnog svijeta čiji su tvorci muškarci, kaže ona, otkriva nam zapravo kultiviranost i estetizaciju silovanja. Dosad je prevladavala gotovo potpuna šutnja u povijesti o toj okrutnosti prema ženama – niti historičari, koji su bili u posjedu podataka, nisu često spominjali silovanja u ratovima, a ukoliko i jesu, onda je to bilo uglavnom u usputnim bilješkama. Ta šutnja, osim psiholoških posljedica za žrtve, ima i ogromno kulturno značenje u široj zajednici – marginalizacijom tih iskustava ili potpunom šutnjom o njima nestaje tako i dio sjećanja. Slično gotovo da se dogodilo i u Bosni i Hercegovini, ali je ipak medijskim pritiskom na javnost došlo do promjene koja može utjecati da silovanja najzad prestanu biti zaboravljen ratni zločin. Iako su ga povremeno neke vlade znale koristiti u političko-propagandne svrhe – ili ga tolerirale, taj zločin, kaže Seifert, treba staviti u središte povijesnog i političkog diskursa. (69.)

Prema Catharine A. MacKinnon (*Pretvaranje silovanja u pornografiju: postmoderna genocid*) (73.–81.), pornografija je u ratu na području bivše Jugoslavije postala jedno od oružja »etničkog čišćenja«. (73.) Silovanja, nasilne trudnoće, mučenje i ubojstva muslimanskih i hrvatskih žena koje su počinile srpske vojne snage u Bosni, kako svjedoče mnoge žrtve i očevici – nisu bila »samo« činjena – nego su i bilježena na videosnimkama.

Morbidnost ideje produžuje se i kroz odgovor na pitanje čemu je to trebalo poslužiti: »jačanje morala vojnih snaga«, kao dio ratne propagande u cilju da se ocрни protivnička snaga ili prikaže vlastita osramoćena žrtva itd. (77.) Autorica ovo vezuje uz »procvat« pornografije nakon sloma komunizma u Istočnoj Europi – po njoj, pornografija je postala simbolom demokratizacije i liberalizacije postkomunističke Europe (81.), a posebno široko i nikakvom cenzurom ograničeno tržište postojalo je uoči rata u Jugoslaviji. (C. A. MacKinnon ističe primjer zagrebačke revije *Start* koja je i po međunarodnim kriterijima imala izrazito »tvrdu« pornografiju. Paradoksalno je da su tu reviju uređivale i u njoj pisale i žene koje su se predstavljale kao one koje govore u ime žena – 77.) Dotok najrazličitijih pornografskih produkata pokazao se u ratu koji je tekao, kaže ona, vrlo »instruktivnim« – i motivacijski i tehnički, jer kako je razvidno iz mnoštva svjedočenja žrtava i očevidaca – spolna nasilja koja su činjena izgledala su im kao iz »onih« filmova. Razvoj vizualne tehnologije u zadnjih pola stoljeća učinio je na polju pornografije to da je ona, široko rasprostranjena, postala u svom izrazu jasna i nametljiva, prepuna nasilja. Nacistička antisemitska propaganda koja se ticala spolnosti jest prema onome što su učinile srpske snage u Bosni, kaže autorica, potpuno primitivna u svojim dometima. Svijest žrtava da su snimane i da je taj čin, uz druge oblike ponižavanja, ostao zabilježen te može biti širen i postojati i nakon njihove smrti, daleko više po MacKinnon otežava razgovor o tome negoli i o samom počinjenom nasilju.

Najopsežniji prilog u knjizi *Silovanja u Bosni i Hercegovini* (82.–169.) A. Stiglmayer utemeljen je na njenim razgovorima od listopada do prosinca 1992. sa žrtvama silovanja, koje je vodila u izbjegličkim logorima u središnjoj Bosni i u Hrvatskoj. Ovaj dio teksta jednako je teško čitati kao i o njemu pisati, ali kako je to rečeno i u recenziji knjige: »Prikazi mučenja, ubojstava, osakaćenja, otmica, spolnog podjarmljivanja i sistematskih pokušaja zatrudnjenja – sve u ime 'etničkog čišćenja' – i samo čitanje čine sablasnim. Kako god brutalne i strašne su informacije ovdje prenešene, ova knjiga ne smije i ne bi smjela biti ignorirana.« (ovitak knjige). Autorica je prenijela svjedočenja dvadesetak žena koje su bile žrtve grupnog, sistematskog i često višemjesečnog silovanja u mješovitim logorima, posebnim logorima za silovanje te za vrijeme osvajanja određenih prostora, posebno u akcijama tzv. čišćenja terena. Svjedočenja žena, većinom Muslimanki i nekoliko Hrvatica, dana u izvodima ili cjelovita potvrdila su različite oblike prema njima činjenog spolnog nasilja u srpskim logorima u Omarskoj, Trnopolju, Luci (kod Brčkog), te u posebnim logorima za silovanje u Doboju, Višegradu, Miljevini i Sokolcu, također uspostavljenima od strane srpskih snaga. Većina logora, a više ševitih, i posebnih, osnovana je u proljeće 1992. godine. Nakon tortura kojima su bile podvrgnute – i često s ciljem nasilnog zatrudnjenja, žene su iz logora puštane pojedinačno ili putem razmjene zarobljenika u fazi podmakle trudnoće. Uz razgovore koje je sama obavila, novinarka Stiglmayer je koristila i podatke komisija OUN, te vladinih organizacija Hrvatske i Bosne i Hercegovine te o ovom problemu iznijela sljedeće: od 119 silovanih žena u klinikama u Zagrebu, Zenici, Sarajevu, Tuzli i Beogradu 104 ih je prekinulo takvu nasilnu trudnoću, devet je bilo zbog podmakle dobi bilo prisiljeno roditi, ali niti jedna nije htjela zadržati dijete, za šest žena nije bilo podataka. A. Stiglmayer tvrdi da su i druge strane imale logore za silovanje, iako u manjem opsegu, potkrepljujući to svjedočenjima srpskih žena koje su bile izvrgnute nasilju u logoru u Dretelju (pod kontrolom hrvatskih snaga u Bosni i Hercegovini) te u Brezi (logor pod kontrolom muslimanskih snaga). Zabilježila je i razgovore sa ženama koje su bile izvrgnute nasilju posebnih vojnih jedinica: »Belih orlova« u istočnoj Slavoniji i »Vatrenih konja« u sjeverozapadnoj Bosni. (138.–146.)

Prilog sadrži i razgovore s trojicom izvršitelja zločina – pripadnika srpskih vojnih snaga u Bosni, koje je obavio novinar George Rodrigue, kao i nekoliko izjava očevidaca nasilja. Karakteristično je, drži autorica, da o nasilju kao »izvršenju naređenja« govore i zločinci i velikim dijelom žrtve, što osim pokušaja zločinaca da izbjegnu odgovornost svjedoči o planiranoj strategiji kao dijelu srpske politike »etničkog čišćenja« (160.).

Prilog Azre Zalihić Kaurin (170.–173.) jest kratak pregled uloge muslimanske žene u bosanskom društvu od početka stoljeća do suvremenosti. Prvih pola stoljeća njeno je mjesto u obitelji i društvu regulirano strogim šerijatskim zakonom, kasnije joj komunistički sustav donosi neke pogodnosti, ali, kaže autorica, upitan je način na koji je to činjeno. To vrijeme je imalo i šire posljedice za život cijele muslimanske zajednice, jer ju je podijelilo u vrijednosnim orijentacijama sve do današnjih dana. Dileme između starog i novog dobile su nakon sloma komunizma i raspada Jugoslavije takav oblik razrješenja koji po autorici iskazuje želju muslimanske zajednice za nacionalnom i vjerskom renesansom. U tom smislu priče iz prošlosti dobivaju veliku ulogu. Jedna od njih jest i ona o Emmini iz Sjenice za vrijeme drugog svjetskog rata koja je, zarobljena od četničkih snaga, zatražila: »Ostavite mi samo moju čast, ja ću vam oprostiti svoju smrt«. Čast i dostojanstvo kao simbol muslimanske žene planirani su tako još uoči ovog rata biti iskazani zamjenom »8. marta« – »Emininim danom« (173.).

Vera Folnegović Smalc u članku *Psihijatrijski aspekti silovanja u ratu protiv republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine* (174.–179.) daje sažetak stručnih opažanja tokom terapeutske rada sa 29 žrtava silovanja. Silovanja u ratu uglavnom su grupna, a ne pojedinačna, tiču se moći, a ne seksualnosti, kada se takva nasilja ponavljaju i događaju u većem broju, može se govoriti o sistematskom pokušaju uništenja političkog i vojnog neprijatelja – što je slučaj sa spolnim nasiljem u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Autorica smatra da su obilježja ovih društvenokulturnih zajednica još uvijek takva da silovana žena zapravo, uz nešto simpatija, ipak jest u neugodnoj situaciji, jer se takva osoba doživljava sramotom za obitelj (176.), te se o tome često šuti i ne traži psihološka i psihijatrijska pomoć, koja je veoma bitna u prevladavanju svih posljedica koje ima žrtva takvog nasilja.

U kratkom osvrtu Susan Brownmiller (*Pretvaranje ženskih tijela u polje bitke*) govori se o silovanju žena u ratovima u prošlosti i sadašnjosti, o odnosu spram silovane žene u obitelji, široj grupi i nacionalnoj zajednici. Po autorici, žena izvrgnuta takvom nasilju uglavnom i dalje ostaje žrtva, izolirana iz prirodne i društvene zajednice, žrtva o kojoj se rijetko govori. »Neugodan položaj silovanih žena kao posljedica rata uživa povjerenje jedino u ganutljivom trenutku kada strana koja je u opasnosti od uništenja vapi za svjetskom pažnjom. Kada se piše ratna povijest, kada slavne bitke za nezavisnost postanu legende, ove se priče prikrivaju, smatraju pretjeravanjem i ocjenjuju nedovoljno ozbiljnim da bi se uključile u znanstvene radove. I žene su ostavljene sa svojim sramom.« (182.)

Drugi prilog C. A. MacKinnon, *Silovanje, genocid i ljudska prava žena* (183.–196.) pledira, u okviru jednog šireg pokreta žena, za uvrštavanje ženskih prava – u ljudska prava. Definicija ljudskih prava u postojećem zakonodavstvu, kako američkom tako i međunarodnom, po autorici jest takva da implicira isključivanje »ženskog« i »ljudskog«. Praksa pokazuje, kaže ona, da, kada su prava žena povređivana tokom ratnih sukoba – kao ratnica i sudionica, ona nisu posebno izdvajana kao povreda ženskih ljudskih prava, također, kada su u svakodnevnom životu izvrnute nasilju (često od bliskih osoba), to se opet ne smatra povredom njihovih ljudskih prava. Dakle, ženama, kao i muškarcima, mogu biti povređivana ljudska prava s tim da, kada su žene u pitanju, postoji još jedan način – seksualno i reproduktivno nasilje. Ovaj rat je pokazao, kaže MacKinnon, da takva djela mogu biti i dio svjesne političke strategije, genocida, pri čemu je etnicitet oružje političke hegemonije (185.). Osuđujući nesnalaženje i nevoljnost međunarodne zajednice da adekvatno analizira i odgovori na srpska osvajanja (ocjene o građanskom ratu, »nacionalizmima« i sl.), ona kaže: kao da identifikacija s voljom da se uništava može biti izjednačena s voljom da se uništenje preživi, kao da jedan etnički koncept nacije (nalik fašističkom srpskom može biti isti kao multietnički (bosanski) koncept.) (190.)

Uloga pornografije u tom je ratu, po svjesnosti i otvorenoj upotrebi, kao i sofisticiranosti kao propagandnog sredstva takva da se može, po autorici, govoriti o prvom istinski modernom ratu. (192.)

Protesti u međunarodnoj javnosti zbog masovnog nasilja nad ženama su ohrabrujući, ali su stvarni dosezi u ostvarivanju pravde za žrtve silovanja i mučenja – skromni. C. A. MacKinnon se zato zalaže za drugačije oblikovanje definicije povrede ljudskih prava, tj. za izmjenu postojećeg međunarodnog zakonodavstva koje ih problematizira jedino na razini država, odnosno one su te koje se formalno-pravno javljaju kao počinitelji povreda. Istodobno, one su i te koje su ovlaštene da prava zaštite, ili prekinu njihovo povređivanje. Krug je, dakle, na toj razini zasad zatvoren.

Slično prethodnom prilogu razmišlja i Rhonda Capelon (*Rekonceptualizacija zločina protiv žene u vrijeme rata*, 197.–218.). Gledano povijesno, osuda nasilja nad ženama bila je rijetka, a interes javnosti za masovna silovanja u Bosni, kaže ona, više je određen činjenicom da su ona tamo bila dio »etničkog čišćenja«, tj. genocida, a manje ih se osuđuje kao zločin protiv spola. (198.) Ipak, to je prigoda kada treba iskoristiti povijesnu mogućnost da se inzistira na traženju pravde za žene u Bosni – i to putem uvrštavanja silovanja u ratne zločine. Dosadašnji zakonodavni propisi i praksa su nasilje spram žena tretirali kao zabranjeno i kažnjivo djelo; formalno, kao nasilje protiv osobnog dostojanstva i zločin protiv časti, a ne kao ratni zločin. (200.) Komisija OUN za ljudska prava učinila je, smatra autorica, ohrabrujući iskorak u tretmanu nasilja prema ženama u ratu, ali je istodobno i zatvorila vrata u tom pravcu: naime, u siječnju 1993. godine ona je osudila »odvratnu praksu silovanja i zlopotrebe žena i djece u bivšoj Jugoslaviji, koje u okolnostima čine ratni zločin« (navod Komisije). Iako se time, po autorici, implicira da je silovanje »teški zločin«, ograničenje na posebne okolnosti može se čitati kao ograničenje na sadržaj, odnosno vezanost uz »etničko čišćenje«.

Potrebu i mogućnost da se to izmijeni zagovara i Cynthia Enloe u pogovoru knjizi (*Jesu li bosanska silovanja otvorila novu eru feminističke svijesti?*), polazeći od uloge feminističkih organizacija u upozoravanju javnosti na silovanja, ali i u uspostavljanju mreže organizacija kojima je zadatak borba za dobrobit žrtava nasilja. One su skupile, i dalje to čine, mnoštvo podataka o silovanjima, što može pomoći u preoblikovanju definicije ljudskih prava u korist žena. Sve to može učiniti da život tih žena poslije rata ipak bude nešto bolji u novim suverenim državama, koje su još uvijek veoma patrijarhalno ustrojene. Također, bio bi to i pokušaj da se stane na kraj, kako to kaže autorica, »ratnim litanijama« da su – ubojstva, pljačka i silovanje – »normalni« (221.).

Katarina Spehnnjak

*VINKO DIONIZIJE LASIĆ, Pleterni ukras. Od najstarijih vremena do danas njegov likovni oblik i značenje, ZIRAL, Knjiga 68, Chicago, 1995., 918 str.*

Vinka Dionizija Lasića možemo ubrojiti među najstarije i najzaslužnije hrvatske svećenike koji su, djelujući u egzilu nakon 1945. godine, dali snažan prinos kulturnom i vjerskom životu iseljene Hrvatske. Roden nedaleko od Širokog Brijega 1913. godine, ponikao je u hercegovačkoj franjevačkoj provinciji Uznesenja Marijina. Poslije odlaska iz domovine postiže vrijedna postignuća na središnjim visokim učilištima franjevačkog reda u Rimu, od 1945. do 1951. godine kao odgajatelj hrvatskih franjevačkih bogoslova i sjemeništara, a od 1951. do 1975. godine kao profesor duhovnoga bogoslovlja i moralke na papinsko-franjevačkom sveučilištu *Antonianum*. U tom razdoblju napisao je